

Књига *Окупирана култура. Нацисти, колаборационисти, музеји и културна добра у Србији током Другој светској рати* др Владимира Кривошејева и др Радета Ристановића настала је на многобројној и разноврсној архивској грађи похрањеној у Државном архиву Србије, Архиву Југославије, Историјском архиву Београда, Војном архиву, Историјском архиву у Панчеву, Историјском архиву у Чачку, Архиву Народног музеја Србије, Народном музеју у Зрењанину и Бундесархиву у Фрајбургу. Наведено је и да су обављени и усмени разговори (таквих извора има пет); консултовано је деветнаест дигиталних извора, прегледано је једанаест новина и друге периодике и употребљено преко сто научних радова већег и мањег обима (чланци,

расправе, монографије). Коришћењем, валоризацијом, компарацијом и експозицијом низа извора и литературе, правилним постављањем предмета и циљева истраживања, као и одмереном и прегледном структуром и композицијом, аутори су са успехом одговорили на сва питања која је пред њих поставила историјска наука. Стога, са сигурношћу можемо да кажемо да књига Владимира Кривошејева и Радета Ристановића представља незаобилазно штиво по питању проучавања Другог светског рата на територији Србије. Исто тако, захваљујући стилу писања и прегледности монографија је усмерена и ка широј читалачкој публици.

Борис ТОМАНИЋ

Александар Стојановић.
Завод за принудно васпитање омладине 1942–1944.
Београд: ИНИС, 2024, 391.

Књига колеге др Александра Стојановића *Завод за принудно васпитање омладине 1942–1944* припада оном, не тако великом, броју научних радова који значајне, али занемарене, свесно потискиване, па тако и заборављене историјске теме враћа у историјску свест савременика и одређује место које им припада у националној историји, ослобађа друштво деценијама политички наметаног „знања” и идеолошких судова о једној друштвеној институцији и поја-

ви, исправља неправду која је у ратним и послератним годинама чињена принудним полазницима наведене институције (интерната и школе). Научни приступ обради теме, што одликује рукопис *Завод за принудно васпитање омладине 1942–1944*, омогућио је колеги Стојановићу да прекорачи контроверзне садржаје пропагандне литературе настале у рату и деценијама које су после њега следиле и читаоцима понуди поуздане научне одговоре.

Поред предговора, закључка, прилога и пописа извора и литературе, књигу колеге Стојановића чини пет тематско-хронолошких поглавља у којима је аутор презентовао: методе антикомунистичке акције у Србији током ратних година који су се, уз остало, тицали и формирања Завода за принудно васпитање омладине; проговорио о простору, кадровима и организовању те институције; реконструисао историју институције; пажњу посветио „штићеницима” Завода и њиховим ратним и послератним судбинама; указао на парадигме које су одредиле културне активности и садржај живота запослених.

Одабрани приступ обради теме пружио је могућност аутору да критички изложи бројне, често контроверзне, садржаје живота и рада штићеника и запослених у Заводу, а читаоцима да прилику да јасно сагледају специфичну политичку, идеолошку, образовну, организациону природу једне институције и функцију која јој је била намењена. Обрађени хронолошки оквир теме умногоме прекорачује време постојања Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци, сеже у тридесете године XX века и истраживачки проговара о судбини питомаца и васпитача те институције у деценијама које су наступиле после окончања Другог светског рата.

Острашћеност и противуречност, идеолошка тумачења прошлости, прећуткивање догађаја или њихо-

ва митологизација неке су од основних карактеристика садржаја историјских извора и литературе на које је колега Стојановић био упућен и које је био принуђен да критички савлађује. То је било могуће постићи уз ослона и поновно критичко ишчитавање историјских извора насталих из рада Специјалне полиције Управе града Београда, Министарства просвете и Министарства унутрашњих послова Владе на чијем је челу био Милан Недић, као и самог Завода за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци. У питању је документација похрањена у Историјском архиву Београда (6 архивских фондова и две архивске збирке), Војном архиву (Недићева архива), Државном архиву Србије (3 архивска фонда), Архиву Југославије (један архивски фонд), Педагошком музеју, Историјском архиву у Смедеревској Паланци, Јеврејском историјском музеју. Међу консултованим изворима од посебне су важности биле стенографске белешке сећања питомаца Завода којима је колега Стојановић критички приступио, фотографије које на посебан начин дочаравају услове живота у институцији, правна документација која сведочи о функционисању институције... Аутор је део сазнања црпео из оновремене штампе, периодике, мемоарске литературе, публицистике, научне литературе.

У Предговору рукописа (стр. 7–16) колега Стојановић је назначио историјске оквире својих истражива-

ња, указао на значај институције о којој пише и њено место у националној и просветној политици Владе Милана Недића, идентификовао бројне девијације у постојећој литератури и идеолошке пристрасности које она садржи. Аутор се критички одредио према историјским изворима које је користио. Указао је на контроверзност теме, противуречности које се могу наћи у постојећим изворима и литератури, потребу да се критички савлађује целокупан материјал неопходан за њено научно сагледавање.

Поглавље насловљено „Методи антикомунистичке акције и оснивање Завода” (17–64) чине две целине посвећене полицијском раду по линији сузбијања комунизма у Краљевини Југославији и окупираној Србији и оснивању Завода за принудно васпитање омладине. У првој од њих изложени су ставови југословенских комуниста, намерних да сруше постојећи поредак, као и власти, посебно политичке деснице, непомирљиво супротстављене комунистичким идејама. У тим деловима текста аутор, у мери у којој је то било потребно, указује на оперативне активности југословенских комуниста у другој половини 30-их година XX века, скреће пажњу на њихова настојања да своје идеје пласирају и активност развијају у оквиру легалних организација, идентификује покушаје промене стратегије политичке делатности КПЈ, сведочи о држању у полицији (ретки су „хероји ћутања”). Упоредо са тим проговара и о антикомунистичком дело-

вању власти, активностима и својеврсном ентузијазму и бескомпромисности које је на гушењу комунизма исказивао Антикомунистички одсек београдске полиције, полицијском поступку најчешће заснованом на репресији (понекад и екстремним видовима тортуре) и процесима процесуирања комуниста, улози коју су у целом процесу имали челни људи у полицији (Бећаревић, Вујковић, Кеџман, Милорадовић, Космајац...). У исто време колега Стојановић скреће пажњу читаоцима на различиту праксу у полицијском иследном поступку везану за поједине полицијске чиновнике Специјалне полиције (нпр. Бећаревић и Вујковић), даје кроки портрете главних актера догађаја, указује на распрострањеност нацистичке идеологије међу оним деловима полицијског апарата који су окупационе власти задужиле за борбу против комуниста. Аутор разјашњава стварне разлоге оснивања Завода за принудно васпитање омладине (комунистички „заведену” омладину употребити у борби против комунизма), указује ко су иницијатори целог поступка његовог формирања (Бећаревић, Јоксић, Паранос...) и спремности колаборационистичких власти да ту идеју прихвате (министар В. Јонић). У том контексту, како показује ово истраживање, Завод је требало да представља неку врсту награде оним омладинцима из редова КПЈ који су сарађивали са полицијом, али и својеврсно „острво спаса” за посрнулу децу угледних грађана.

У другом поглављу рукописа, насловљеном „Завод за принудно васпитавање омладине – простор и људи” (65–122), колега Стојановић је темељно представио тзв. заводски комплекс, понудио биографије руководелих људи институције, указао на дужности заводских васпитача, особља, медицинске службе, скренуо пажњу на илегалне активности које су се одвијале под окриљем амбуланте Завода. Аргументовано је реконструисао дужности и делатност стражарског жандармеријског одреда, указао на поделу установе према полу штићеника смештених у 21 бараца, пажњу посветио уређењу објеката и његовој адаптацији, одмерио значај пољопривредног добра и радионица (машинско-браварска, столарска, кројачка и обућарска, месарска, фотографска, берберска, заводска алатница) које су служиле самоодржању установе и преваспитавању питомаца. У мери у којој је то било потребно понудио је читаоцима биографије управника Завода Милована Поповића, описао његов понекад застрашујући физички изглед, презентовао политичка опредељења, организационе способности и делатност, вредновао антикомунистичке ставове које је демонстрирао у политичком животу и текстове које је објављивао у штампи током 30-их година. Указао је на везе које је М. Поповић „изградио” са представницима колаборационистичке управе у Србији и одмерио резултате које је у „преваспитавању” младих комуниста по-

стигао. Са истом пажњом сагледана је и антикомунистичка и профашистичка делатност управнице Драгојле Поповић. Охолост, презир према другима, анимозитет према штићеницима, чврста идеолошка убеђења, амбиције, међусобни ривалитет, како показује истраживање колеге Стојановића, карактерисали су понашање и лични однос Милована и Драгојле Поповић и најдиректније се исказивали у функционисању институције и њеном целокупном раду. У мери у којој је то било могуће аутор је реконструисао кретање и деловање Милована Поповића и Драгојле Поповић у последњим месецима рата и њен живот у емиграцији (преминула је 1998. године).

Са истом истраживачком пажњом сагледани су животи, делатности, судбина заводских васпитача који су били својеврсна спона између управе и штићеника (В. Кесић, П. Кубуровић, И. Милачић, М. Митровић, Ђ. Залад, М. Стојановић, А. Јазић, М. Дубак, Ј. Марушић, Д. Дерикоња, Д. Пејчић, Ж. Илић, П. Никитовић, Б. Ђосић, В. Милојевић...). Будући у већини изабрани и послати у Завод од стране Димитрија Љотића у њихову „поузданост” се није сумњало. Истраживање је, такође, утврдило да су међу административним особљем Завода један број чинили бивши „преваспитани” штићеници, као и да је унутар медицинске службе била развијена илегална делатност.

У трећем, уједно и централном поглављу рукописа, које носи на-

слов „Хронологија дешавања у Заводу за принудно васпитање омладине” (123–202), темељно је обрађен рад заводске управе са првим групама штићеника, презентовано правно уобличавање заводског живота, реконструисан рад у првим месецима 1943. године, расветљен „пуч” који се одиграо у институцији и сагледане његове последице, приказан рад институције у последњим месецима 1943. и током 1944. године. Колега Стојановић је успео да оживи атмосферу која је одликовала живот и рад у Заводу, укаже на свакодневицу живота питомаца и особља, проговори о подели послова, исхрани, режиму живота, искорењивању недисциплине и „мангупског понашања”. Пажња је посвећена садржају и организацији наставног процеса, додатним наставним садржајима који су имали за циљ да подстакну промену политичких убеђења полазника и допринесу њиховом идеолошком преваспитавању, активностима питомаца чији је циљ био разоткривање мотива који су утицали на прихватање комунистичке идеологије, боље упознавање штићеника, успостављање њиховог узајамног поверења, постизање успеха у процесу преваспитавања. На основу доступних извора указано је на права запослених у институцији и проговорено о фондовима који су финансијски подржавали рад установе, подршци коју је Завод добијао од окупационих и неспоразумима које је имао са квислиншким властима, целокупном животу у ин-

ституцији, пасивном отпору који је у последњим месецима 1943. и током 1944. године прерастао у бојкот целокупног рада и резултирао својеврсном побуном и „пучем” у раду институције (од 19 учесника 9 је стрељано).

Рукопис колеге Стојановића засвођују поглавља посвећена заводским штићеницима после укидања Завода (203–242) и судбинама појединих питомаца у времену које је уследило после ослобођења (243–284). У тим деловима текста колега Стојановић је понудио хронолошки преглед ослобођења „преваспитаних” штићеника, указао на судбине питомаца који су из Завода ступили у Народноослободилачку борбу, реконструисао однос комунистичких власти према питомцима и институцији. Истраживање је показало да многи од штићеника Завода никада нису напустили своја идеолошка и политичка убеђења због којих су у њега били доведени, тј. да процес преваспитавања није дао очекиване резултате. Истраживачку пажњу колега Стојановић је посветио и односу комунистичких власти према бившим питомцима Завода, неповерењу власти којима су били изложени у послератним годинама и њиховој жељи да докажу своју правоверност, судбини појединаца који су били идеолошки преобраћени током времена проведеног у тој институцији. Показало се да је питање „држања” током борава у Заводу представљало „трајни крст” који су некадашњи питомци носили до краја живота.

У Прилозима (297–362) рукописа аутор је пружио могућност читаоцима да се упознају са списковима свих предавања одржаних у Заводу, програмима приредби и културно-уметничких манифестација које су на подстицај управе организовали штићеници, актима који сведоче о раду институције (уредбе, правилници, решења...), поезији коју су писали заточени омладинци, фотографијама које су увек речите и гласне...

Књига колеге Стојановића из бројних углова расветљава процес политичког преваспитавања који је Завод настојао да спроведе; проговара о степену идеолошке индоктринације и променама које наступају код „питомаца и питомица” од тренутка када у њега ступају до времена када га напуштају; настоји да одмери „трајни белег” који у ратним и послератним годинама прати питомце те институције.

У питању је рукопис који насупрот идеолошким тумачењима, доминантним у постојећој литератури, нуди проверено знање утемељено на критички ишчитаним изворима различите провенијенције. Настојање аутора да, уважавајући историјски контекст, утврди историјску истину о једној институцији, њеним оснивачима, полазницима, наставном особљу, улози која јој је била намењена и постигнутом образовно-васпитном „результату” (позитивном и негативном), завређује сваку похвалу. Ревизија историјске слике прошлости коју рукопис *Завод за њринудно васпишање омладине 1942–1944* собом носи није последица наметнутих идеолошких тумачења, већ освајања научног знања које никада није коначно.

Љубодраг ДИМИЋ

Nemanja Mitrović. *Decenija iskušenja: jugoslovensko-rumunski odnosi 1948–1958*.
Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2024, 607.

Спољна политика Југославије у хладноратовској епохи предмет је бројних истраживања историчара у Србији и региону. Ипак, југословенско-румунски односи у социјалистичком периоду дуго нису детаљније проучавани у домаћој историографији, упркос чињеници да је реч о важним и блиским суседима. Динамични односи две земље током 20. века осцилирали су од савезничких и пријатељ-

ских веза, па све до односа диктираних од стране политичких констелација у којима су се Југославија и Румунија налазиле на сукобљеним странама. Будући да су велике силе често имале пресудан утицај на вођење политике балканских држава, проучавање билатералних веза не може се посматрати ван контекста међународне политичке ситуације и спољног фактора. У погледу југословенско-румун-